

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Analiza rozwoju semantycznego leksemu „duży”

Author: Anna Ziemińska

Citation style: Ziemińska Anna. (2016). Analiza rozwoju semantycznego leksemu „duży”. W: J. Przyklenk, W. Wilczek (red.), "Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii." T. 6 (S. 58-71). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Analiza rozwoju semantycznego leksemu *duży*

ANNA ZIEMBIŃSKA, Katowice

Niniejszy artykuł jest próbą zarysowania przeobrażeń semantycznych leksemu *duży* w zestawieniu z leksemem *wielki* należącym do tego samego pola pojęciowego. Przymiotnik *duży* pochodzi, według Andrzeja Bańkowskiego (SBa¹), od prasłowiańskiego leksemu **dǫž-jь*, który powstał poprzez rozszerzenie rzeczownika **dǫgъ* 'siła' przyrostkiem *-jь*. Rzeczownik *dǫgъ* jest natomiast wywodzony od prasłowiańskiego czasownika **dǫg-nę-ti* 'rosnąć, krzepnąć, stawać się silniejszym, zdrowszym' (Jakubowicz, 2010: 182) (podobnie jak leksem *dążyć*), opartego na rdzeniu praindoeuropejskim **dhengh* 'cisnąć, tłoczyć'. Mariola Jakubowicz (2010: 182) i Andrzej Bańkowski (SBa) uważają polską postać *z u* za pożyczkę z języków wschodniosłowiańskich. Byłaby ona rutenizmem, który rozpowszechnił się za pośrednictwem *Biblii Leopoldy*. Hipotezę tę może potwierdzać fakt, że SStp nie notuje tego leksemu.

Wiesław Boryś (SBo) i Franciszek Sławski (SE) wywodzą natomiast prasłowiańską dialektalną formę **dužь* od **dug-jь* 'bardzo silny, mocny, krzepki, wyróżniający się rozmiarem, długością' utworzoną za pomocą przyrostka *-j* od praindoeuropejskiego **dheugh-* 'dotykać (się), stykać się, cisnąć, wyciskać, doić, obficie udzielać, rozdawać, robić zdatnym, użytecznym'. Pierwotnym znaczeniem leksemu *duży* byłoby więc 'użyteczny, silny, mocny, zdatny do czegoś'. Na gruncie słowiańskim **dǫg* pochodzące od praindoeuropejskiego

---

¹ Por. wykaz skrótów zamieszczony na końcu artykułu.

*dhongh-, **dhengh-* ‘osiągnąć, silnie chwycić’ (stąd polski czasownik *dażyć* pierwotnie: ‘mocować się, przemagać’) mieszało się z bliskim znaczeniowo **dug*, stąd szereg form obocznych z *q* i *u*. Obie hipotezy wiążą etymologię leksemu *duży* z pierwiastkiem semantycznym ‘silny, mocny’, co pozostaje w zgodzie z jego najdawniejszymi znaczeniami, jakie zrekonstruować można na podstawie SXVI.

W XVI wieku centrum semantycznym leksemu *duży*, funkcjonującego również niekiedy w formie *duż* (stopień wyższy: *duższy*, *dużejszy*), pozostawało jego znaczenie etymologiczne ‘mocny, silny, krzepki, potężny, możny, a także zdrowy’ (o ludziach i zwierzętach):

wziąłem chleb niebieski na posilenie: toć już duży będę na pracę w robocie Bożej (SkarKaz 161b²).

SXVI

Na bazie tego znaczenia powstały wyrażenia *duży na ciele* ‘silny’: *Drugdy dni jedenaście od wstąpienia Bożego aż do Świątek nie jadła nic: a głowa jej niezabolała; a tak pierwszego dnia jako ostatniego duża na ciele zostawała* (SkarŻyw 580; SXVI); *duży w siłach* oraz *być duży komu* ‘nie dać się zwyciężyć’.

Używano go również w odniesieniu do przedmiotów w znaczeniu ‘niedający się łatwo zniszczyć, twardy, trwały, mocny’ oraz siły wiatru (‘mocny’). Pełnił także funkcję wskaźnika intensywności, jednak wyłącznie w odniesieniu do bólu – funkcjonował wówczas jako ‘mocny, silny’.

Znaczenie ‘posiadający znaczne rozmiary, tęgi, wielki’ jest, według Marioli Jakubowicz (2010: 182), innowacją na gruncie polskim i ma w SXVI zaledwie 3 poświadczenia w stosunku do 94 poświadczeń znaczenia ‘mocny, krzepki’. Należy też podkreślić, że przykłady podane przez SXVI nie pozwalają jednoznacznie stwierdzić, czy leksem *duży* został w nich użyty w znaczeniu ‘silny’ czy ‘wielki’:

---

² Skróty źródeł cytatów podano za słownikiem, z którego pochodzą przytoczone egzemplifikacje.

Woty nasze są duże, niechajżeć nie będzie rozerwanie, ani jakie prowadzenie, a niechaj nie będzie krzyk po ulicach naszych (BibRadz Ps 143/14).

Także szesnastowieczny cytat figurujący w SL pod znaczeniem ‘dużych rozmiarów’ budzi wątpliwości: *Duższy olbrzym, niżeli karlik. Sk.Żyw 2, 254 (duższy oznacza tu zapewne ‘mocniejszego’)*. Gniazdo słowotwórcze badanego leksemu obejmowało w XVI wieku jednostki *dużny*³ ‘mocny, silny, potężny’, *duże* ‘mocno, ze znaczną siłą, potężnie’: *Męczennika tego tak dużo kat do pala tańcuchem przywiązał, aż go zadławił (Baz. Hst. 34; SL); dużyć się ‘mocnić’; dużyć do czego ‘mocnieć, pokrzepiać się’; dużeń ‘mocarz’; dużność ‘siła moc’; dużość ‘moc, siła, krzepkość, tężyzna fizyczna’; niedużość/niedużność ‘słabość, choroba’; nieduży ‘chory’; nieduż ‘mężczyzna wykastrowany lub nieplodny z innych powodów’*. Wszystkie one powstały na bazie znaczeń ‘mocny’, ‘krzepki’, ‘zdrowy’. Pochodny słowotwórczo rzeczownik *dużość* na przykład nie oznaczał nigdy wymiaru (wielkości), ale ‘moc, siłę’:

Sercem wielką dużość pokazował, w Bogu ufając (Skar. Dz. 548).
SL

W XVI wieku, a także, jak pokazuje SStp, już w staropolszczyźnie podstawowym przymiotnikiem o znaczeniu ‘duży’ pozostawał leksem *wielki*⁴:

Od składu ciała i wzrostu wysokiego wielkim go nazywali (Krom. 367).

SL

Świadczy o tym m.in. fakt, że zestawiano go często z antonimicznym leksemem *mały*, tworzył też ogniwo szeregów *wielki, mały, średni; wielki, pomniejszy, mały*. Etymologia prasłowiańskiego przymiotnika **velikъ* wiązana jest przez badaczy (SBo; Jakubo-

³ Jego reliktem jest kaszubskie *dążny* (Jakubowicz, 2010: 182).

⁴ Funkcjonował on od XIV wieku w postaci *wieli* / *wieliki*, od XV stulecia *wielki* / *wielgi* / *wielgi*.

wicz, 2010) z prasłowiańskim czasownikiem **veleti* ‘rozkazywać’, co potwierdzają wykształcone przezeń znaczenia: ‘górujący nad innymi, potężny, mający duże znaczenie’ oraz elementy jego gniazda słowotwórczego, m.in. *wielbić* SStp ‘sławić, wychwalać’, *wielebny* SStp ‘godny uwielbienia’, *wieliczać* (się) SStp ‘głosić chwałę, sławić’, *wieliczyć* SStp ‘głosić chwałę, uwielbiać’, *wieliczyć się* ‘widzieć w czymś powód do dumy, szczyścić się’.

Prawdopodobnie w XVII wieku rozpoczęła się rywalizacja leksemów *duży* i *wielki* o centralne miejsce w polu pojęciowym ‘dużych rozmiarów’. Rdzeniem semantycznym przymiotnika *duży* pozostawało jednak przynajmniej w 1. połowie XVII wieku znaczenie ‘mocny, zdrowy, krzepki’:

*Nie na chód prawych ścieżek, lecz na chód złej drogi Miałem **duże** nogi* (Kul. Her. 21);

SL

*Cóż, duch ci był ochoczy, lecz ciało nie **duże*** (Pot. Arg. 584);

SL

*Póki sił w rękę staje, póki nogi **duże**, Którąby się wsparł potym, laskę sobie struże* (Pot. Arg. 416).

SL

Wskazuje na to SKnap, w którym figuruje znaczenie *duży* ‘mocny, krzepki’, a obecność odcienia semantycznego ‘dużych rozmiarów’ została zaznaczona jedynie poprzez odnośnik do leksemu *wielki*. SKnap notuje także rzeczownik *dużość* oznaczający ‘moc’ oraz wyrażenie *żołądka dużego* oznaczającego ‘mogącego coś strawić’, nie zamieszcza jednak żadnego derywatu o znaczeniu odnoszącym się do dużej wielkości. Większość elementów siedemnastowiecznego gniazda słowotwórczego badanego leksemu to formacje derywowane od znaczenia ‘mocny’: *dużać się* ‘walczyć z kim, pasować się z kim, mocować się z kim’, *dużeć* ‘duższym, silniejszym (ale i większym) się stawać’, *niedużość* ‘choroba, niemoc’. Wyjątek stanowią odnotowany w SL przymiotnik *dużonogi* ‘nóg dużych’⁵ oraz przysłówki *dużo* o znaczeniu ‘wiele’. Również cytacje zgromadzone

⁵ Być może jednak oznacza on ‘nóg mocnych’.

w SL wskazują, że znaczenie 'dużych rozmiarów' miało mniejszą frekwencję tekstową niż 'mocny, krzepki, zdrowy':

*Dźbła rzęsnego bróg **duży** uściele (Hul. Ow. 59);
 Slizkie uboczy, jarugi i **duże** Brzeg opasały tej góry kałuże (Morszt. 30);
 W bramie krata z **dużych** spadłszy podwojów zawałiła przejście (Tward. Wi. 44);
 Brama najwarowniejsza przy **dużym** swym wzwodzie wartę ma liczną (Tward. Wł. Lii).*

Interpretacja niektórych cytatów jest utrudniona, gdyż leksem *duży* może w nich oznaczać zarówno 'dużych rozmiarów', jak i 'mocny, silny':

*Jeżeli Turkom ciurmy nie dostaje, jak oni zowią, wybierają parobków **dużych** i mocnych z niektórych prowincyj (Kłok. Turk. 248);*

SL

*Obóz **dużym** na około waruje okopem i skrytymi poniki (Tward. Wi. 241);*

SL

*Nad swe mniemanie nieprzyjacieli z ukrytych poników **duże** wziął witanie (Tward. WY. 250).*

SL

Podstawowym przymiotnikiem o znaczeniu 'znacznych rozmiarów, bardzo duży, ogromny' pozostawał w siedemnastowiecznej polszczyźnie leksem *wielki*:

*Iest tam Staw wielki bardzo [...] gęstą trzciną zarosły tam Litwa Niebożęta Uciekali zpogromu (PasPam 112v. SXVII);
 To iest ryba wielka [...] tak smaku dobrego iako żadna Ryba nie iest smaczna, Sama zas wszystka iest tego Smaku co Iesiotr (PasPam 164).*

SXVII

Występował on w wielu przysłowiach, często razem z antonimicznym leksemem *mały*, m.in.:

Wielkie ryby małe żrą (SKnap. Ad. 383. SL / TIII 1948);
SXVII

Mały robak wielkiego dębu tocząc na ostatek obali (TIII. 201);
SXVII

Małe winy gryziemy, wielkie całkiem połykamy (KnAd 470);
SXVII

Wielka klatka, a ptaków mało; wielka stodoła, a zboża pusto (SKnap.
Ad. 1250);
SL

Z wielkiej chmury mały deszcz (SKnap);
SL

Z małej chmury wielki deszcz (SKnap);
SL

U stracha wielkie oczy (RysProv 79).
SXVII

Pełnił także funkcję wskaźnika intensyfikacji jako ‘bardzo duży pod względem natężenia, niezwykle, szczególny, ciężki, serdeczny’ SJJChP. W jego semantyce był również obecny pierwiastek ‘przekraczający zwykłą miarę pod względem siły, intensywności lub jakości; niespotykany, wyróżniający się rozmiarami, znaczną liczbą, wartością, rozległy, liczny, obfity, bogaty’ SJJChP ([Wojewoda] *cudował się wielkim cudem ze kilkanastu Ludzi wytrzymało tak wielkiej kupie*. PasPam 159. SXVII; *One srogie pociechy obrociły się w Wielki Smutek, Bo król przez cały dzień y nieiał y niegadał z nikim wszystkich Dworaków Powarzony*. PasPam 255v. SXVII) oraz ‘bardzo ważny; doniosły, podniosły, głośny, uroczysty’, a o człowieku: ‘wybitny, znakomity, możny, potężny, górujący nad innymi pod jakimś względem, znakomity, sławny’:

Pieców w domach niemał chyba wielcy Panowie bo od nich wielki podatek na króla idzie (PasPam 56).

SXVII

W SJJChP leksem *duży* jest notowany wyłącznie w znaczeniu ‘mający znaczne rozmiary, wysoki, wielki’ (*Wład ieden Malusięński*

szparą podedrzwii y uczyniwszy się woczach iego dużym mężczyzną pogroził mu tylko palcem. PasPam 77. SXVII; Między lasem duża wies y słychac tam krzyk hałas. PasPam154. SXVII), przysłówek *dużo* natomiast w znaczeniu 'wielka ilość, wiele' SJJChP, pełniący funkcję intensyfikującą (Zgromadza wojsk *dużo*. Przyb. Luz. 128. SL). Świadczy to być może o przesuwaniu się już pod koniec XVII wieku znaczenia 'dużych rozmiarów' w kierunku centrum semantycznego leksemu *duży*. Leksem *wielki* oznaczał, jak pokazuje SJJChP, większy stopień intensywności danej cechy niż *duży*: *Idziemy raz puszcza wielką aż między lasami duża wieś*. 154r (SJJChP).

W XVIII wieku nastąpiło przesunięcie semantyczne leksemu *duży*. Jego znaczeniem centralnym stało się 'dużych rozmiarów', znaczenie 'mocny, krzepki', choć nie wycofało się z języka, straciło dominację. W STr znaczenie 'wielki, wysokiego wzrostu' figuruje na 1. miejscu, poprzedzając 2. 'mocny, silny': 1. *człowiek to duży*; 2. *zawze duższy, zawsze szcudrzejszy wygrywa; nie goń duższego, mijaj go o milę; duższy słabszemu często bywa katem*. Podobnie jest w SL, który najpierw podaje znaczenie 'dużych rozmiarów', choć znacznie lepiej jest w nim udokumentowane znaczenie 'mocny, krzepki'.

Także znaczenie elementów gniazda słowotwórczego leksemu *duży* odnotowanych w SL wskazuje na wysuwanie się na plan pierwszy znaczenia 'dużych rozmiarów': *dużeć* 'duższym, silniejszym, większym się stawać', *dużo* 'wielce, mocno, bardzo, znacznie, mnogo' (*Wielki już strach czuje, włosy wstają i pod nim drżą dużo kolana*. Jabł. Tel. 249. SL; *Ledwobym cie mógł poznać, dużoś się odmienił*. Jabł. Tel. 130. *Baj prawie, baj dużo*. Mon. 75, 64), *dużoręki* 'rąk dużych', *dużonogi* 'nóg dużych', *dużość* / *dużność* 'wielki wzrost', 'siła, moc'. Wyłącznie do znaczenia 'mocny' nawiązują nieliczne formacje: *niedużość* / *niedużność* 'słabość', *nieduży* 'chory', *dużać się* 'walczyć z kim, pasować się z kim, mocować się z kim'.

Jednocześnie w semantyce leksemu *wielki* na pierwsze miejsce wysuwał się pierwiastek znaczeniowy 'bardzo dużych rozmiarów, wspaniały, potężny, znaczny, znakomity, ważny, niezwykle, górujący nad innymi', zapewne także, jak pokazuje SL, w sensie pejoratywnym 'większy niż powinien być wysilający, przesadzony,

za mocny, za wielki, za długi itp.' (to znaczenie występuje jednak u Lindego z szesnastowiecznymi poświadczeniami).

W NA zarówno leksem *duży*, jak i *wielki* występują w konstrukcjach porównawczych *duży / wielki jak* oraz z określeniami zawierającymi jednostki miary *duży / wielki na*:

Blisko Madery wyspu jest wysep PORTUS Sanctus, na Atlantycznym także morzu w okręgu na mil 8. duży, dzikich zwierząt pełny, dla tego Hortus Ferratum nazwany (NA II, 661);

[...] *szerzenie są tak duże, jak poś palca* (NA III, 320);

[...] *wydająca frukt jak melon wielki* (NA II, 618);

Na tego cudu pamiątkę w tejże skale wysoko wyrobiono Nikę alias framugę i lokowano Krucyfiks wielki na stóp 40, który się z dotu na dwie stóp tylko wydaje (NA II, 227).

Wydaje się jednak, że przymiotnik *wielki* nadawał określanym przez siebie leksemom odcień niezwykłości i nadnaturalności. Benedykt Chmielowski używał go zwłaszcza w odniesieniu do sfery religijnej i baśniowej, chcąc podkreślić nadnaturalne rozmiary czy też cudowność opisywanego obiektu:

W trzecim Niebie zrobionym z drogiego kamienia, gdzie między wielką liczbą Aniołów, był ieden Anioł tak wielki, że między iednym okiem iego, y drugim taka była odległość, żeby ledwo kto ia za dni 70 tysięcy przebył (NA I, 1001);

Ci znaydą stoł dyamentowy tak wielki, że ledwie go za 7 kroć tysięcy dni obejdzie, nakryty obrusem, serwetami złotem tkanemi, z specyalami potraw y napoiu, ktorych zażywać maią (NA I, 1002);

a tak od Moyżesza zabity Olbrzym tak wielki, że po kości uschłey, iako po ziemi Myśliwiec cały dzień gonił za Jeleniem (NA I, 1073);

CAMELOPARDUS zaś, albo Wielbłądo-Ryś tak wielki y wysoki iest, że mu po pod brzuch Rycerz na koniu rośłym wyjedzie, nie schylaiąc się (NA I, 588);

Tamże jest w Gwarderobie Rog iednorozca wielki: Jaia strusie, Męką CHRYSZTUSOWĄ delikatnie y misternie porysowane (NA II, 116);

ieden tak wielki Szmarag iak kurze iaie (NA II, 239).

W XVIII wieku leksem *duży* zaczął przejmować od leksemu *wielki* rolę neutralnego wykładnika znaczenia dużej wielkości:

Na odnodze Meksykańskiej są tak duże żółwie, iż na skorupinie jednego sześć mężów stanęło (Boler. 68);

SL

Na co rzecz dobra mieć kurnik duży, oblepiony, zamknięty, i wkoło ziemi pogrozić kilkanaście kuczek małych [...] (NA III 401);

Zegar tu duży, psalmy wygrywający dzwonkami, nim uderzy godzina (NA II, 248);

Kita zatknięta w bogatym spięciu, na którym wielka liczba dużych brylantów (Gaz.Nar. 1,8).

SL

Podobnie stało się, jak pisze Renata Grzegorzczakowa (1996: 225), w języku rosyjskim, gdzie leksem *bol'soj*, będący stopniem wyższym przymiotnika *bol'j* o znaczeniu 'silny', zaczął funkcjonować w XVIII wieku w znaczeniu 'duży' obok leksemu *velikij*. W SL leksem *duży* funkcjonuje w wielu definicjach jako 'dużych rozmiarów': *buła* 'chleb okrągły, duży', *liścisko* 'list duży, niezgrabny', *puchacz* 'największy z ptaków nocnych, wielkości gęsi, łeb duży z piórkami po bokach na kształt uszu sterczącymi'. Także leksem *wielki* używany był przez Samuela B. Lindego do definiowania leksemów, jednak wydaje się, że autor sięgał po niego zwłaszcza wtedy, gdy pragnął dodatkowo podkreślić wielkość lub stopień natężenia opisywanego desygnatu. *Czaban* to w definicji Lindego 'wół wielki, jakie są na Podolu', *deszcz przewalny* to deszcz 'wielki, nawalny, lunący', wyrażenie porównawcze *gęba u niego jak cholewa* zostało natomiast objaśnione jako 'pijanica wielki'. Obu leksemów używano natomiast do określania człowieka wysokiego wzrostu. Człowiek wysoki to u Lindego 'wielki, wielkiego wzrostu człowiek'. *Wyrostek* to ktoś 'duży we

wzroście, wyrosły nadmiernie' (SL). Należy jednak podkreślić, że zarówno SL, jak i SWil definiują leksem *wielki* jako przeciwieństwo leksemu *mały*; taka informacja nie pojawia się natomiast w odniesieniu do leksemu *duży*.

Także SWil i SW na pierwszym miejscu jako znaczenie leksemu *duży* podają 'duży, wielki, wysokiego wzrostu' (człowiek *duży*, koń *duży*). W SJAM pojawiają się wyrażenia *duża dziewczyna*, *chłop duży*, w których *duży*, wysoki wzrost jest miarą wieku człowieka (Misia już *duża dziewczyna*. L2339; SJAM). W dziewiętnastowiecznej polszczyźnie leksem *duży* zaczął pełnić, podobnie jak leksem *wielki*, funkcję intensyfikującą: m.in. *duży wydatek* SW, SWil, *majątek* SW, *płatca* SWil, *deszcz* SW, *woda* ('głęboka') SW. Jego łączliwość była jednak nieco inna niż obecnie. SJAM podaje przykłady: *Francuz jest daleko jeszcze, droga duża*. (PT VII 375) – w znaczeniu 'długa droga'; *Mieliśmy z nim duże [...] rozmowy* (L324), gdzie *duża rozmowa* może oznaczać długą, ale i ważną, poruszającą istotne kwestie rozmowę. Trudno wyrokować, czy to specyfika wyłącznie języka Adama Mickiewicza. Podobnych przykładów nie podaje bowiem ani SWil, ani SW.

Gniazdo słowotwórcze leksemu *duży*, jakie można zrekonstruować na podstawie SWil, uległo nieznacznym zmianom w porównaniu ze stanem utrwalonym przez SL. Obok notowanych wcześniej formacji *dużać się* 'pasować się, walczyć', *dużanie* 'walczenie', *dużeć* 'duższym, większym, silniejszym się stawać' (*Sił mu coraz przybywa, co dzień to dużeje*), *dużo*, *dużonogi*, *dużoręki*, *dużość* / *dużność* 'siła, moc, wielki wzrost', SWil podaje nowe: *dużołotny* 'mogący dużo latać', *dużomówny*. Brak natomiast jednostek *nieduży* i *niedużość* derywowanych od znaczenia 'mocny'. SW pokazuje, że wycofanie się znaczenia *duży* 'mocny' spowodowało, że większość nawiązujących do niego derywatów przeszła do leksyki gwarowej bądź rzadkiej (*dużać się* – gwarowe, *dużanie się* – gwarowe, *dużeć* 'stawać się silniejszym' – rzadkie). Powstały natomiast nowe jednostki derywowane od znaczenia 'dużych rozmiarów': *dużawy* 'dość duży, spory' (*ręka choć kształtna, dużawa i zapracowana*. Krasz.), *dużojad* / *dużozjad* 'pasibrzuch, darmozjad' (rzadkie) Goł., *dużooki* (*Było kilku starych, czubatych, dużookich i małookich mężczyzn*. Wilk; SW), *dużousty* 'posiadający nadmiernie duże usta, wielkousty', *dużutko* / *dużuteńko* *dziec*.

'bardzo wiele', obok notowanych już w SWil *dużonogi*, *dużołotny* (staropolskie), *dużomówny* (rzadkie), *dużomówność* (rzadkie), *dużość* 'wielkość; moc; gwarowe: pełnoletność'. SW podaje nienotowane wcześniej znaczenie leksemu *dużość* odnoszące się do dziedziny budownictwa 'opór materiału przeciwko naciskaniu a. złamaniu' oraz leksem *dużorośli* 'wysoki, olbrzymi' opatrzone kwalifikatorem: staropolskie i poświadczony cytatem z twórczości Juliusza Słowackiego (*Dawid na zgubę dużorośłego Goljata*. Słow.).

Leksem *wielki*, którego znaczenie było szersze, miał większą łączliwość. Wyrażał też większy stopień natężenia danej cechy, był więc bardziej ekspresywny. SWil definiuje go jako 'długi, szeroki i wysoki lub tylko długi lub szeroki w znacznym stopniu, rozmiarem górujący, objętością swą przewyższający inne średnie i duże'.

W XIX wieku obok znaczenia 'dużych rozmiarów' funkcjonowało także 'silny, mocny': *to książę wielkiego pan kraju*, *mąż dużej ręki*; *rozbójnik jest mąż dużej ręki*. W SW znaczenie to zostało opatrzone kwalifikatorem: rzadki oraz gwarowy i poświadczony m.in. cytata z dzieł Juliusza Słowackiego: *Człowiek silnej ręki! Człowiek duży!* W XX wieku zanikło ono zupełnie. W SD figuruje z kwalifikatorem: dawne. Wydaje się, że mimo jego zaniku łączliwość badanego leksemu uległa rozszerzeniu – zaczął on funkcjonować w szeregu frazeologizmów: *duża czarna USJP*, *duża pauza USJP*, *duże piwo USJP*, *duża czysta*, *duże włosy SD* 'gęste', *duży głos* 'o dużej skali', *duża gorączka* 'wysoka', *duży ekran USJP*, *duża litera USJP*, *duży wybór*, *ktos dużej miary* 'wyróżniający się', *dzieło w dużym stylu* 'stworzone z rozmachem', *zrobić duże oczy SW, SD, USJP* 'zdziwić się', *w dużej mierze USJP*, *duży jak piec USJP*, *na dużą skalę USJP*. Wyrażenia *duży palec USJP*, *krwiobieg* są odpowiednikami wyrażen *wielki palec*, *krwiobieg*. Leksem *duży* zastąpił *wielki* w przysłowiu z *wielkiej chmury mały deszcz* (z *dużej chmury mały deszcz*). Potocznie *duży* oznaczał w dwudziestowiecznej polszczyźnie dorastającego (dorosłego) człowieka, a także kogoś wysokiego, pokaźnego, potężnego (*duży mężczyzna*).

Co ciekawe, gniazdo słowotwórcze leksemu *duży* uległo w XX wieku znaczącej redukcji (*dużo*, *niedużo*, *nieduży*), w przeciwieństwie do gniazda leksemu *wielki* wzbogaconego o nowe jednostki: *wielkopłytyowy*, *wielkoseryjny*.

Leksem *duży* nie spełnia wszystkich warunków gwarantujących stabilność leksemu, jakie zostały określone przez Krystynę Kleszczową (2012). Choć jest jednostką zleksykalizowaną i należy do martwego typu słotwórczego, jego gniazdo słotwórcze uległo w ciągu wieków redukcji, a znaczenie się zawężyło. O jego trwaniu w polszczyźnie zadecydowała potrzeba systemu językowego, w którym wraz z przesunięciem znaczenia leksemu *wielki* zabrakło neutralnego wykładnika znaczenia dużych rozmiarów. Gdyby nie rozwój semantyczny innego leksemu z pola pojęciowego, leksem *duży* podzieliłby zapewne los „gasnących słów”⁶.

Źródła i literatura

Źródła

- Bańkowski A., 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. 1–2. Warszawa – **SBa**.
- Boryś W., 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków – **SBo**.
- Chmielowski B., 1754–1756: *Nowe Ateny albo akademiia wszelkiej sciencyi pełna, na różne tytuły jak na clesses podzielona, mądrym dla memoryjału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melankolikom dla rozrywki erygowana*. T. 1–4. Lwów – **NA**.
- Doroszewski W., red., 1958–1969: *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa – **SD**.
- Dubisz S., red., 2003: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–4. Warszawa – **USJP**.
- Górski K., Hrabec S., red., 1962–1983: *Słownik języka Adama Mickiewicza*. T. 1–11. Wrocław – **SJAM**.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., red., 1900–1927: *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa – **SW**.
- Knapski G., 1621: *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graece* [...]. Kraków – **SKnap**.

---

⁶ Por. Kleszczowa, 2000.

- Koneczna H., Doroszewski W., red., 1965–1973: *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*. T. 1–2. Wrocław – **SJJChP**.
- Linde S.B., red., 1807–1814: *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa – **SL**.
- Mayenowa M.R., red., 1966–(2012): *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1–(36). Wrocław–Warszawa–Kraków – **SXVI**.
- Orgelbrand M., wyd., 1861: *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno – **SWil**.
- Siekierska K., red., 1996–2004: *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*. T. 1. Kraków. Ciąg dalszy jako *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, 2004–nadal, oprac. zespół Pracownicy Historii Języka Polskiego XVII i 1. połowy XVIII w. pod kier. W. Gruszczyńskiego. IJP PAN. <http://sxvii.pl/> – **SXVII**.
- Sławski F., 1952–1982: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. 1–5. Kraków – **SE**.
- Trotz M.A., 1764: *Nowy dykcjonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski* [...]. Lipsk – **STr**.
- Urbańczyk S., red., 1953–2002: *Słownik staropolski*. T. 1–11. Wrocław–Warszawa–Kraków – **SStp**.

Literatura

- Grzegorzcykowa R., 1996: *Badania semantyczno-porównawcze w aspekcie diachronicznym na przykładzie słowiańskich przymiotników przestrzennych*. W: *Semantyka a konfrontacja językowa*. T. 1. Red. V. Koseska-Toszewa, D. Rytel-Kuc. Warszawa, s. 217–226.
- Jakubowicz M., 2010: *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motyacji semantycznych na materiale przymiotników odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*. Warszawa.
- Kleszczowa K., 2000: *Gasnące słowa*. „Prace Filologiczne”. T. 45. Warszawa, s. 267–276.
- Kleszczowa K., 2012: *Stabilne w żywiole przemian. Ze studiów nad historią polskich przymiotników*. W: *Tajemnice dynamiki języka. Księga jubileuszowa*. Red. A. Janowska, M. Pastuchowa. Katowice, s. 231–238.

Anna Ziemińska

The analysis of the semantic development of the lexeme *duży* (*big*)

Abstract

The article is an attempt at describing the semantic evolution of the lexeme *duży* ('big'). Its original meaning was 'powerful, strong, healthy', the meaning 'of considerable size' was rare even in the 16th century. Since the Old Polish period the basic adjective which was used to express the meaning 'of considerable size' was the lexeme *wielki*. It is likely that in the 17th century a competition between the lexemes for the central place in the conceptual field 'of considerable size' began. At the same time the meaning of the lexeme *wielki* shifted toward 'of very great size, huge'. Therefore in the 18th century the lexeme *duży* began to take over the role of a neutral exponent of the meaning 'of considerable size'. For this reason were it not for the semantic development of a different lexeme from the conceptual field, the lexeme *duży* would have probably shared the fate of "obsolescent words".

Анна Зембиньска

Анализ семантического развития лексемы *duży* (*большой*)

Резюме

Статья является попыткой описания семантической эволюции лексемы *duży* (русс. большой). Ее первичным значением было 'mocny, silny, zdrowy' – крепкий, сильный, здоровый, значение 'dużych rozmiarów' – больших размеров – оставалось редким еще в XVI веке. Основным прилагательным, употребляемым в значении 'dużych rozmiarów' была с древнепольских времен лексема *wielki*. Вероятно, в XVII веке началась борьба лексем *duży* и *wielki* за центральное место в понятийном поле 'dużych rozmiarów'. Одновременно значение лексемы *wielki* перемещалось по направлению 'bardzo dużych rozmiarów, ogromny' – очень больших размеров, огромный. В связи с этим в XVIII веке лексема *duży* начала перенимать от лексемы *wielki* роль нейтрального показателя значения большого размера. Таким образом, если бы не семантическое развитие другой лексемы из понятийного поля, лексема *duży* разделила бы, наверно, судьбу „утраченных слов”.